

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ. БОЙКИ

Харків
«ФОЛІО»
2020

Вступ

Сучасні глобалізаційні процеси, однією з тенденцій яких виразно виступає просторова уніфікація багатьох явищ буття, що суттєво втручається у віками створений етнотрадиційний плин життя, спонукає суспільство до уважного наукового прочитання своєї етнічної історії та етнічного походження. Українському народові випала нелегка політична історія, коли його було поневолено одночасно кількома завойовниками, кожен з яких усіляко намагався асимілювати підкорену частину народу, цинічно фальсифікуючи реальну історію, спотворюючи народні цінності, позбавляючи права на дослідження своєї праісторії та свого походження.

Пізнання етнічного походження належить до природних прав людини. Природним є і те, що функціонування, можливість самозбереження особи досягається у середовищі людського колективу, який водночас набуває місії творчої субстанції, у якій генеровані ідеї реалізуються, трансформуючись у традиції, як джерела для нових ідей. У такий непростий спосіб особа соціалізується, стає невід'ємною частиною колективу, перебираючи на себе набуті поведінкові звичаї. Раціональні чинники навіть ще на підсвідомому рівні консолідують людський колектив. Складні умови виживання первісних колективів породили явище їх дисперсності, тобто ситуацію нестабільності, коли первісні людські згромадження чекала доля розпаду, розсіяння, а навіть зникнення, залишаючи по собі наслідки своєї праці, переважно зняряддя, і лише почасти вироби.

Міксація прадавніх археологічних племен на величезних життєдайних для людини просторах стала основою для формування сталих людських колективів — етносів. Первісні людські згромадження проявилися як універсальні форми не стільки для самозбереження, скільки для саморозвитку, в середовищі якого на апріорному рівні творився прогрес людського буття у найрізноманітніших проявах. Для людини колективний спосіб життя виявився природним — спочатку на інстинктивному рівні самозбереження, а згодом, із набутком певних цінностей, успішних спільних акцій виникло усвідомлене сприйняття необхідності захисту колективно освоєного життєвого простору, цінностей, історичної пам'яті. Саме стадія самоусвідомлення особи про причетність до історії людського колективу — етносу — робить цей взаємозв'язок природним. Переконливо звучить висновок відомого російського дослідника Лева Гумільова, що «поза етносом немає жодної людини на Землі» [1, с. 36]. А інша унікальна сентенція вченого адресована тим, хто захоплюється мракобісною теорією злиття націй чи проповідує їх культурну уніфікацію, наслідком чого стало б «перетворення різноманітності людства в єдину безлику антропосферу» [2, с. 160].

Різноманітність людства розглядається не в особистісно-індивідуальному прояві, як їх сукупність, а як унікальний і водночас універсальний прояв колективної спільності, організованої здебільшого природним чином, як наслідок спонтанності історичних, природно-ландшафтних, навіть біологічних факторів на самозбереження на ранніх стадіях людського становлення і розвитку, а з виникненням ранньосупільної організації і чинників соціально-історичних, природно-ландшафтних, культурно-історичних, як етап самоусвідомлення своєї часово-просторової місії. Колективна форма буття людських спільнот виявилася найстійкішим фактором розвитку людства — самовідтворення, самозахисту, саморозвитку. Людська згуртованість змогла подолати найлиховісніші життєві випробовування, нещадні війни, природні стихії, складні територіальні переміщення, внаслідок яких гинули культури, а навіть і цивілізації.

Давні археологічні племена творили культуру як основу людського прогресу. Культурними набутками користувалися інші прийшли племена, залишаючи по собі більш досконалі засоби для існування. Перманентність творення забезпечила постійність людського поступу, оречевленість буття первісних людських колективів, які розчинилися в історичному часі і просторі, не давши простежити свою генезу, хіба гіпотетично, що стало підставою аналізувати культурогенез на основі відшуканих археологами пам'яток людської діяльності.

У пізніші історичні часи (ще дохристиянської доби), внаслідок припинення великих міграційних рухів і виникнення стаціонарних поселень (коли вже історично зрима генетична спорідненість людського колективу перебуває на постійно освоєній території) — створюється ситуація етногонії, початкової фази етногенезу. І тисячоліття н. е. стане визначальним в етноценозній стабілізації, коли обжиті території певним людським кровноспорідненим згуртуванням залишаються його історичною етнічною землею. На переважній більшості території планети (крім Австралії, Північної і Південної Америки), за незначними її змінами внаслідок загарбницьких воєн, остаточно формується етнічний поділ земель. Етнотериторіальний порядок стане основою цивілізаційного поступу, хоча й буде причиною масштабних політичних конфліктів. Етноценоз виявиться унікальною і найбільш універсальною формою організації людського співжиття, коли сформувалися закономірності становлення і розвитку супільних відносин, правопорядку.

Етногенезу, його процесу властиві дві фундаментальні ознаки — біологічність у формі людського колективу і просторовість як обжита певна територія. Етноценозна взаємодія продукує ще одну невід'ємну органічну ознаку етногенезу — соціальність, яка стане домінантною уже в етнічному процесі. Лев Гумільов з особливою наполегливістю в етногенетичному процесі акцентував на його «соціальному характері», при цьому розуміючи етногенез як «глибинний процес в біосфері» [1].

Розуміючи культурогенез як наслідок буття і діяльності первісних людських колективів на певній території, набутки яких перейшли у спадок

наступним поселенцям, таким чином забезпечивши збереження, еволюцію та трансформацію культурного пласту однієї епохи у наступну, проте не завжди точно визначаючи їх носіїв, а особливо ступінь рецепієнтності культури іншими племенами. У той же час розглядаючи етногенез як біологічну, тобто кровноспоріднену, а також соціальну тяглість та історію окремого людського колективу, зримість процесу якого доводиться документально, беручи до уваги різні їх види — матеріальні, писемні, фольклорні тощо, на основі методики та теорії можна простежити один з феноменів людського співіснування історичної доби — процес етнічної ідентифікації.

Для людини є природною цікавістю знати свій родовід, своє походження, а навіть і є усвідомленою потребою, як фактор психологічної врівноваженості і внутрішнього комфорту. Особа вважає за необхідність знати своє етнічне походження, етнічну історію, а тому, пізнаючи історичну долю свого народу, відчуває вищу емоційну напругу.

Середньовічне свавілля імперських держав над етнічною свободою особи і цілого етносу чи етносів було нормою. Тільки внутрішня пасіонарна сила, здебільшого стихійна, ставала консолідаційним чинником народу у боротьбі за визволення. Таке враження, що неволя була мобілізаційним фактором повнішого усвідомлення етнічної своєрідності, бажанням зберегтися, вдаючись до різних форм самозахисту. Оформлення первісних людських колективів у етноси, тривалі споріднені структури виявилися найдосконалішими формами людського співжиття, здатними самоорганізуватися у вирішенні життєво необхідних потреб. І кожен етнос їх вирішував по-своєму.

Окупація етнічної території спочатку татаро-монголами, а пізніше Польщею, Росією, Угорщиною, Австрією, почасти Румунією та Чехословаччиною спричинилась до етнокультурної регіоналізації, коли на спільноетнічну основу нанизувалось місцеве культурно-традиційне різнобарв'я.

Історико-культурна локалізація гірського населення Українських Карпат від етнічного ядра створилась не лише внаслідок історичної неволі, але й гірського ландшафту, своєрідного господарського укладу, а також під впливом сусідкування з іншими народами: поляками, румунами, словаками, чехами, угорцями, етнокультурні контакти з якими відбивались на розвитку місцевої традиційності.

Сьогодні відзначаємо своєрідність способу життя етнографічних груп українців Карпат: бойків, гуцулів, лемків, захоплюємось місцевим колоритом багатьох явищ традиційної культури і побуту.

На безумовне всебічне вивчення історико-соціального буття та культурної традиційності заслуговують лемки як одна з найпомітніших етнографічних груп українців. Саме лемкам випала особливо важка доля через політичну ситуацію: бути уярмленими впродовж кількох століть не тільки одним окупантом, але й перебувати одночасно у складі декількох чужих держав, але не скоритися, не втратити своєї української самобутності. Сталося майже парадоксальне: лемки, зберігши у побутовому житті прадавній, ще з Київської епохи, мовно-культурний пласт, витворили й унікальні традиційні

побутові риси у загальноукраїнському руслі як підтвердження теорії про спільну етногенетичну основу, закладений етногенетичний код, незбориму доцентрову силу до материнського лона, продемонструвавши неабиякі енергетичні ресурси у протистоянні колонізації і відстоюванні свого національного ества.

Кожен з окупаційних режимів всіляко силкувався позбавити місцеве корінне населення історичної пам'яті про українське походження, а отже, вдавався до різних політичних інсинуацій на зразок теорії так званого «волоського етнічного походження» населення Українських Карпат, запропонованої польським істориком А. Стадніцьким і гаряче підтриманої в Румунії, почасти в Угорщині, Словаччині, Чехії, і, що дивно, — в Росії. Надумана етногенетична версія не могла мати серйозної перспективи, оскільки базові постулати були взяті завідомо неправдиві, ба навіть лукаві, підмінивши попросту поняття, яке пов'язане з господарським заняттям «пастух»-«волох» (з румунської), поняттям з етногенетичного лексикону: «волох» як назва етносу (румуні). Румунський дослідник Д. Кринжале блискуче довів ще раз своїм країнам, що наукову етику справжніх вчених ставлять вище від політичних інтересів [3].

Російські вчені підпорядкували свою наукову честь служінню «Отечеству», підсилюючи агресивний шовінізм російського царизму лженауковими концепціями, незважаючи на те, що деякі з них часто взаємовиключають одна одну. Не заперечуючи «волоську колонізацію» Українських Карпат, тут же проповідувалась думка про «російськість» Галичини, виходячи з того, що лемки називали себе «русинами» (що має тяглість від киево-руських «русичів»), тобто «руські», не інакше як «русские». Забули при цьому російські мудрагелі, що теперішні росіяни почали себе називати «русскими» лише з XVIII ст., до того часу будучи «московитами», «москвитянами», «Московією».

Далєбі і поширений у Галичині й особливо на Закарпатті колонізаційний рух мав назву «московільський», а не «російський». Чимало зусиль було потрачено для нейтралізації підступу російської колонізаційної політики, місцеві рецидиви цього проявилися і сьогодні у вигляді «політичного русинства». Росія і тоді, і тепер силкується роздробити українську національну єдність, завідомо знаючи про свою невдачу, що неодноразово доводили українські горяни.

У польській історіографії дедалі менше зустрічається фальшивих наукових міркувань стосовно заселення Західної України в цілому і, зокрема, тих історично етнічних українських територій, які сьогодні входять до складу Польської держави: гірського лемківського масиву. Якщо для такого польського дослідника, як М. Парчевський, є багато невідомого щодо появи поселень на етнографічній Лемківщині (він вважає її майже пустирем на переломі тисячоліть і до XI—XII ст.) [4], то для іншого польського відомого вченого Р. Райнфусса така проблема знята. У праці «Lemkowie jako grupa etnograficzna» він зазначає села з етнографічної Лемківщини, час існування

яких сягає здебільшого початку першої половини XI ст. н. е. Оцінка способу життя, традиційно-побутової культури лемків не тільки у книзі Райнфусса, але й у дослідженнях багатьох польських етнографів, таких як В. Поль, І. Коперницький, А. Фішер та ін., подається як етнічно українська зі своїм регіональним колоритом.

Розпочинаючи написання етнографічного дослідження про етнографічні групи Українських Карпат, зокрема про лемків і Лемківщину, вчені Інституту народознавства НАН України усвідомлювали складність цього наукового завдання у контексті сучасного територіально-політичного стану Лемківщини, історичні українські землі якої входять до двох сусідніх держав — Польщі і Словаччини. І лемки, на жаль, через їх насильне відселення у Польщі, частково і досі знаходяться на своїй етнічно-історичній землі, користуються культурними, духовними набутками багатьох поколінь своїх предків, які цю землю освоїли.

Лемків і Лемківщину слід розглядати не у загальноприйнятому руслі як українську діаспору, тобто розсіяні за межами своєї предковичної етнічної території, а як українське зарубіжжя, населення якого продовжує жити на своїй історичній Батьківщині, але в політичних умовах іншої держави. У сьогоденнішніх політичних реаліях із встановленням і затвердженням державних кордонів України і полагодженням територіального питання із сусідніми державами, внаслідок чого не виникає ніяких територіальних претензій, в ім'я історичної правди наголосимо, що майже по всьому периметру державної території знаходяться історико-етнічні українські землі, для яких назва українське зарубіжжя буде найточнішим визначенням. Лемків спіткала доля бути одночасно і українською діаспорою, розселеною по всіх материках і континентах.

Найтрагічнішою епохою у житті лемків була насильницька депортація післявоєнною польською владою із батьківської землі, вигнання з рідної домівки (переважно зруйнованої), а з ним — невгамовний жаль і розпука за поруйнованим буттям, за наругу над Правдою Історії.

Автори даної праці надають, з одного боку, академічну оцінку етнографічних особливостей лемків, а з іншого — нагадують людству, що лемки як етнографічна група українського народу зазнали долі багатьох депортованих народів: позбавлення рідної землі російсько-комуністичним режимом. А ще більше — це моральна велич і сила духу національного самоусвідомлення у найскладніших історичних випробуваннях.

У специфіці карпатського етнокультурного регіону, тієї його частини, заселеної з правіку давнім українським населенням, важливо науково з'ясувати синкретичний пласт місцевої культури. Визначивши її етнічне походження, учені-етнологи мають у своєму розпорядженні значну фактологічну доказову базу, щоб достовірно показати велику різноманітність явищ, кожне зокрема дисперсно, простеживши їх шлях міграцій, дізнавшись про їх носіїв, динаміку їх трансформації під впливом ландшафтно-природних, суспільних чинників і спонук, а також екзогенних та ендемогенних факторів,

врешті змодельовати їх існування в сукупності, в контексті цілісного соціального організму.

Адже етнологічний модуль детермінованості і взаємозв'язку усіх явищ традиційного життя етносу висвітлює основні етногенетичні потоки.

Вагоме наукове завдання полягає не стільки у тому, щоб визначити домінуючу етнічну основу у карпатському етнокультурному масиві, заселеному українцями, скільки відстежити дифузність у ньому явищ буття сусідніх народів, рецепієнтну здатність місцевого гірського населення. Мікроміграційні рухи, здебільшого виробничого характеру, відбувались впродовж тривалого часу середньовічної історії, вони ж і спричиняли в етноконтактних смугах іноваційні запозичення і засвоєння різноманітних елементів з традиційного життя сусідів.

У монографії вчені спробують з'ясувати динаміку взаємопроникнення іноетнічних явищ за етнотрадиційними напрямками: їх інтенсивність у виробничо-господарській та духовно-світоглядній сферах.

Коллективна монографія структурно влаштована в такий спосіб, щоб охопити усю сферу традиційної культури горян, виділивши окремі аспекти набутих традицій з кожної етнографічної групи українців Східних Карпат, споконвіку заселених українцями: бойків, гуцулів, лемків. Важливо, стосовно лемків, розселення яких охоплює історично освоєну ними українську територію, яка сьогодні входить до складу державної території Польської Республіки, узаконеної міждержавними договорами, то вчені враховують тільки історико-культурний контекст, як вагому частину української національної традиції.

Задля уникнення повторів стосовно деяких традиційних явищ, які не мають окремих особливих відтінків між етнографічними групами, застосовано в монографії синтетичний, уніфікований їх виклад і розміщено на початку дослідження.

Також взято до уваги таку обставину, що нерівномірно і нерівноцінно у кожній із етнографічних груп практикувались ті чи інші господарсько-виробничі заняття чи промисли, тому акцентувалось на провідних. Наприклад, на Гуцульщині життєзабезпечення в основному лежало на тваринництві, насамперед — вівчарстві, тоді як бойки і лемки вели здебільшого хліборобську господарку, і з цим пов'язувалась традиційно-побутова культура у всій її різноманітності.

Розгляд традиційності етнографічних груп українців Карпат подається в алфавітному порядку — бойки, гуцули, лемки. Автори намагались дотримуватись науково-публіцистичного, дохідливого стилю із залученням великої кількості ілюстрацій.

Прізвища авторів тих чи інших розділів розміщені у змісті монографії.

Зауважу, що базою для підготовки даної книги послужили раніше опубліковані академічні праці, а також значна кількість уже нового напрацьованого матеріалу і відомостей та суттєво переосмислені з погляду ідеологічних

змін у суспільстві, що дало можливість об'єктивно оцінити набуті традиційні цінності.

Сучасне суспільство потребує правдивої розмови про свою минувшину, і це дослідження допоможе читачеві збагнути величну традиційну культуру історичної минувшини українських верховинців Українських Карпат.

І в цьому допоможе видавництво «Фоліо» і його генеральний директор Олександр Красовицький, який зацікавився такою працею, що її науковці Інституту народознавства НАН України із задоволенням виконали.

В добру путь до читача! З Богом!

---

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 1994.

2. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів, 1999.

Т. І. Археологія та антропологія.

3. *Crânjâlă D. Valași na Morave. Prâha, 1963.*

4. *Parczewski Michał. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. Kraków, 1991.*

Українські Карпати: історія, культура, ідентичність

Історія Карпатського регіону, етнополітична та етнокультурна складові якого на різних етапах багато разів змінювалися, настільки ж непрості, як і природна еволюція краю. В різний час цей простір називали по-різному, він входив до складу різних адміністративних та державно-політичних структур, і етнокультурні та етноконфесійні ідентичності спільнот і субспільнот, які траплялися на цьому перехресті шляхів і цивілізацій, теж були різними та історично змінними. Частина спільнот (носіїв культур), які пройшли Карпатами, нині є радше здогадними, гіпотетичними, реконструйованими. Це, сказати б, «зовнішні» ідентичності, сконструйовані дослідниками сьогодення. Частина цих ідентичностей, в руслі концепції про «уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона, була продуктом «внутрішньої» суспільної уяви, яка в одних випадках стала реальністю, а в інших реалізуватися не змогла. Історія соціумів та культур Карпатського регіону — настільки ж історія людей та подій, як історія культурних уявлень, які вони творили і які їх оточували, історія культурної та історичної пам'яті. Все це робить її в чомусь схожою на лабіринт, у чомусь — на континуум, а в чомусь — на мозаїку. Не дивно, що й виклад цієї історії місцями може бути виразним, а місцями — лише пунктирним, місцями — нарисовим, місцями — деталізованим. Те ж стосується й покликів на чисельні джерела та літературу, присвячені доісторії, історії та культурі Карпат. Лише малу частину з них можна було виділити окремо; решту ж довелося «вмонтувати»/«інкрустувати» в текст у вигляді загальних вказівок, прізвищ авторів, дат публікацій та (інколи) ширших інтерпретацій тих чи інших сюжетів чи текстів.

Доісторична та антична генеза. Відкриття чи конструювання поняття «Карпати» та формування уявлень про регіон відносять до античної доби [1]. Виокремлення регіону пов'язують з «Історією» Геродота. Проте античний автор згадував лише ріку «Карпій» як притоку Дунаю. Географічний трактат Птолемея вже чіткіше говорив про гору Карпат, плем'я карпів і гори, які античний географ називав Сарматськими чи Венедійськими. Тому саме з його ім'ям пов'язують винайдення чи конструювання «ідеї Карпат» на мапі античних знань.

Проте історична й демографічна реальність регіону значно давніша від античних згадок та уявлень. Попри те, що одна частина наукових теорій стверджує його відносно пізніє заселення, релікти матеріальної культури вказують також іншу картину [20]. За дослідженнями археологів, одним із найдавніших свідчень людської присутності в Карпатах є багатошарові (близько 15 культурних горизонтів) пам'ятки зі с. Королеве поблизу Тиси

(що охоплюють ранній, середній та пізній палеоліт), середньопалеолітичні стоянки зі с. Кормань та Молодове біля Дністра у Чернівецькій області, палеолітичні стоянки у верхів'ях Сяну, численні (близько 100), мезолітичні пункти нинішнього Покуття у верхній частині Сяну, Пруту та Лімниці. (Дослідженню артефактів цього періоду було присвячено, зокрема, спеціальну працю Л. Мацкевого, де розглянуто мезоліт Західної України, 1991.) Одним із палеолітичних пунктів на території пізнішої Гуцульщини стала, ймовірно, стоянка біля с. Стриганці на нинішній Івано-Франківщині, а на території пізнішої Бойківщини — гіпотетична Східниця I, пам'ятки якої частина дослідників, однак, вважає просто еолітами [пор.: 38, с. 18]. Інша справа, що палеолітичні стоянки у горах, на думку вчених, були наслідком короткочасного перебування там людей — мисливців чи пастухів з різних регіонів. Чисельними, натомість, є залишки неолітичних поселень у передгір'ях та середгір'ях Карпат, що належать до культури лійчастого посуду, полгарської культури (в Закарпатті) тощо. У регіоні відкрито й сліди побутування культури мальованої кераміки, трипільської чи трипільсько-кукутенської культури (V—IV тис. до н. е.). Ця культура викликає чи не найбільше тлумачень та дискусій, зокрема й в етногенетичному плані: одні дослідники вважають її творців індоєвропейцями, що визначили розвиток інших культур регіону, інші категорично відкидають таку можливість, наголошуючи неіндоєвропейське походження трипільців і, отже, їхню засадничу відмінність від пізніших мешканців краю, зокрема й слов'янського населення. Трипільську культуру вважають досить розвиненою (як для свого часу); частина вчених готова бачити в орнаментах трипільців зародки символізму чи навіть протописемності. Натомість інші науковці підкреслюють, що, попри вагомі технологічні здобутки в регіональному контексті, на глобальному рівні трипільська культура усе ж не стала писемною цивілізацією, а зображення на її кераміці не перейшли декоративного рівня й не стали повноцінними знаками/символами. Цю проблематику недавно (2016) висвітлювали праці Яни Яковишиної про трипільську орнаментику Заходу України.

Так чи інакше, пам'ятки цього культурного пласту вже можуть свідчити про спосіб життя спільнот у регіоні (випасання худоби, використання лісових масивів для підсічно-вогневого землеробства в IV тис. до н. е. тощо), про форми духовної, нематеріальної культури. Як свідчать дослідження, які проводять із середини 1990-х рр. львівські археологи з Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича та їхні польські колеги, кургани періоду шнурової кераміки III тис. до н. е., наприклад, в околицях с. Сіде на Самбірщині, у Болевівцях на Дрогобиччині дають підстави говорити про певні ритуали тогочасних спільнот, зокрема тризну). Це ж можна сказати про сліди отоманської та станівської/Фельшьосоч/Сучу-де-Сус культури XIV—XII ст. до н. е. (зокрема на Закарпатті), яку відносять до культур поховальних урн (що свідчить і про специфіку ритуалів та релігійного життя). Археологічні пам'ятки Карпат і Прикарпаття, зокрема на нинішній Івано-Франківщині, відображали також вірування та побут представників комарівської культури

(від с. Комарів Галицького р-ну) XV—XII ст. до н. е. та культури Ноа/Ноуа 1250—1000 рр. до н. е., розповсюджені також у Молдові та Румунії. Формотворчий вплив у регіоні мала гальштатська культура X—V ст. до н. е., яку вважають імпульсом для розвитку культур фракійських племен. Дослідження Л. Крушельницької, М. Бандрівського (2012, 2014) демонструють, що в регіоні поширювалися голіградська та висоцька культури; через Карпати й Дністер переходили носії культури т. зв. Михалківської групи (900—700 рр. до н. е.). В I тис. н. е. Прикарпатський регіон став ареною інтерференції пшеворської та липицької культур й людностей, котрі взаємно витісняли одна одну. Як показують студії М. Смішка (1962), тут були зафіксовані пам'ятки сарматської та черняхівської культур (100—500 рр. н. е.), що розповсюдились над Дністром та Прутом. У пізньоримський період між р. Прут, Стрий, Дністер і Сирет почали з'являтися осередки культури карпатських курганів (кінець II — початок V ст. н. е.), що вже у 1960 р. стали предметом монографії М. Смішка. Етнокультурна ідентифікація більшості цих культур доволі складна. Одні дослідники, як М. Брайчевський, вважали культуру карпатських курганів варіантом черняхівської культури; інші зображають творцями першої даків, натомість другу вважають готською. Інші вчені, як-от Л. Вакуленко, у працях, присвячених пам'яткам підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е. (1977) та Українським Карпатам пізньоримського часу (2010) [5], обережно окреслюють їх культурами одного етнічного походження. Загалом останні дослідження регіону (які опублікували В. Петегрич, Д. Павлів та Я. Махнік у 2015 р.) виявляють тут кілька курганних масивів: кургани Самбірської й Дрогобицької, Сянсько-Дністровської височин, Моршинського підгір'я, Рогатинщини тощо.

У середині I тис. н. е. мешканці Карпатського регіону вже активно займалися хліборобством та скотарством, володіли навиками чорної металургії, виготовляючи різні вироби — від сільськогосподарських знарядь до ювелірних прикрас, а згодом і скляних виробів, щодо походження яких, як засвідчують публікації В. Цигилика (2006), існують різні думки. Зокрема, промислам та допоміжним ремеслам жителів регіону присвячена спеціальна монографія В. Войнаровського (2014). Частина племен, які мігрували у Карпати (зокрема даки), належала до т. зв. гірських культур, використовували природний ландшафт для спорудження фортифікацій і сакральних споруд, землеробства тощо.

Деякі культури пізньоримського часу (зубрицька, пшеворська, липицька, зарубинецька) у Прикарпатському регіоні вступали у жваві внутрішні етнокультурні контакти. Наприклад, носії черняхівської культури контактували з носіями вельбарської культури, германськими племенами, готами, а також сарматами). З іншого боку, їхня матеріальна культура вказує на певні, хоч (як наголошував ще Ярослав Пастернак у своїй «Археології України», 1961) і обмежені та опосередковані, взаємини з представниками давньоримських провінцій. Ці взаємодії засвідчують також недавні студії Я. Онищука (2018). Частина вчених вважає окремі з вказаних культур, зокрема заруби-

нецьку і пшеворську, попередницями протослов'янських культурних спільнот. Очевидно, на тлі давніших культур їхній етнічний та цивілізаційний профіль (матеріальна культура, ритуали тощо), контакти з іншими тогочасними культурами (зокрема, з античним світом) вже доволі виразні. Однак за умов безписемних соціумів (котрі, з одного боку, контактували між собою, а з іншого — мігрували) детальну картину життя, побуту, світогляду жителів тогочасних Карпат та Прикарпаття, їхні етногенетичні й ентокультурні зв'язки, мовну ідентичність часто можна описати все ще тільки опосередковано. Наприклад, сарматська культура та скіфо-сарматські іранські діалекти — з одного боку, фракійські племена і східногерманська готська мова й культура — на тій карті світу й регіону, яку подавали античні джерела й сучасні археологічні знахідки, визначені відносно чітко. Натомість такі культури, як липицька, зарубинецька, пшеворська, черняхівська, можливо, мали не лише слов'янські корені, однак тяжіли до слов'янського етнокультурного простору [пор.: 31, с. 6—15, 28—38, 63—83]. З іншого боку, навіть ту ж культуру карпатських курганів частина дослідників вважає етнічно змішаною: з одного боку, готською/фракійською, а з іншою — асимільовано слов'янською. Однак спорідненість матеріальної культури не завжди є ознакою етномовної спорідненості. Проте усі ці цивілізаційні пласти є щонайменше попередниками пізніших культур, котрі вже значно чіткіше можна ідентифікувати як слов'янські.

Середньовічна та ранньомодерна історія краю. Період приблизно від V ст. н. е., як свідчать роботи Е. Балагурі та С. Пеняка (1976), В. Ауліха (1990), В. Барана (1998, 2008), Л. Михайлини (2007), М. Филипчука (2012), стає часом кристалізації та розповсюдження слов'янських цивілізаційних пластів у культурній картині регіону (що згодом матеріально засвідчується поширенням, наприклад, райковецької культури), зокрема й на його закарпатській частині. Слов'янські культурні пласти в регіоні стають особливо виразними приблизно у VIII—IX ст. Про мовні та культурні практики їхніх творців можна судити, радше, гіпотетично. Як вказують студії А. Мейє (1924, 1951), Ю. Шевельова (1964), Г. Бірнбаума (1975, 1986), носії ранньослов'янських культур, ймовірно, використовували спочатку не зафіксовану на письмі праслов'янську чи спільнослов'янську мову-основу, яку нині можна реконструювати лише в загальних рисах. Фіксація найдавніших слов'янських гідронімів приблизно у зоні Карпат/Прикарпаття, на думку частини вчених, може свідчити про цю зону як про один із центрів розповсюдження цієї протомови в індоєвропейському мовному просторі [43, с. 524]. З іншого боку, Юрій Шевельов стверджував, що у межах протослов'янської прамови певний час вже існувала мова, яку назвали згодом руською чи українською: «У певному сенсі, українська мова являє собою пряме продовження праслов'янської мови в тому вигляді, в якому нею говорили на території, розташованій [...] між Карпатами та східними допливами Дніпра в його середній течії» [41, с. 72]. Однак гіпотеза про Карпати/Прикарпаття як про

прабатьківщину слов'ян наразі є одним зі спірних варіантів вирішення цієї проблеми.

Одним із дискусійних у ранній слов'янській історії регіону є питання ідентифікації білих чи карпатських хорватів, про яких повідомляли Костянтин Багрянородний (Порфірородний) та руські джерела, зокрема Повість минулих літ. Частина дослідників, зокрема Л. Войтович (2004), О. Майоров (2008), висунули гіпотезу, що в районах Дністра, Сяну й Верхнього Пруту та за Карпатами у VIII—X ст. н. е. могли існувати кілька хорватських князівств: Галицьке, Посянське, Поборанське і Теробовлянське, Земплинсько-Ужанське, Верхньо- і Нижньотисянське, Боржавське тощо. На думку деяких учених, ця етнополітична структура, розповсюджена також і на Балканах, склала основу того, що джерела назвали Великою Хорватією чи Хробацією, і (гіпотетично) вплинула на витіснення готів зі Східної Європи. Прихильники цієї думки атрибуують як карпатохорватські масштабні городища (в окремих дослідженнях — навіть як ранньосередньовічні міста) Стільсько, Пліснесько, Солонсько, наголошуючи високу технологічну розвиненість культури їхніх мешканців. Проте таку картину варто приймати лише як одну з можливих реконструкцій. На цей момент вже виокремлюється комплекс специфічних рис матеріальної та духовної культури слов'янських жителів Прикарпаття (від поховальних ритуалів до жител). Водночас про специфіку їхнього мовлення, культури, про деталі регіональної історії не відомо майже нічого; гіпотетичними залишаються й твердження про відносно ранню християнізацію регіону, що могла б сприяти чи навіть спонукати прийняття християнства цілою Руссю.

Натомість у давньоруській літописній традиції найдавніші згадки про регіон пов'язані з двома аспектами. З одного боку, під 898 р. Повість минулих літ повідомляла про похід угорських племен через Карпати (які стали для літописців «Угорськими горами») і про те, що «угри» осіли біля слов'ян та підкорили їх. Зрештою, саме тут було чи не вперше чітко акцентовано первісну слов'янську належність цих земель, згодом підданих волоській та угорській колонізації: «Ідоша Угре мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедше къ Днѣпру, стаща вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци. И пришедше отъ вѣстока и устремишася чересь горы великыя, иже прозвашася горы Угорскыя, и почата воевати на живущая ту. Сѣдяху бо ту преже Словене, и Волохове переяша землю Словенскую; посемъ же Угре прогнаша Волохы, и наслѣдиша землю ту, и сѣдоша съ Словеньми, покоривше я подъ ся, и оттолѣ прозвася земля Угорська».

Натомість Прикарпаття асоціювалося з «Червенськими городами», які руський літописець помістив під 981 р.: «Иде Володимиръ. к Лахомъ. и заа грады ихъ. Перемышль. Червень. и ины города, иже суть и до сего днѣ подъ Руссю». Проблема «прилучення цих земель до Русі» має кілька протилежних тлумачень. У польській історіографії майже традиційною стала думка про те, що йдеться про порушення споконвічного польсько-руського кордону внаслідок руської інвазії/загарбницького походу, і відповідно, зміну етнічної

структури та політичної приналежності польських земель, котрі згодом стали середньовічною Галичиною та Волинню. (В окремих публіцистичних текстах з'являється навіть образ першої депортації поляків з прадідівських земель). Українські історики, навпаки, акцентують руський характер Червенських городів та східнослов'янську ідентичність літописного населення, котре за версією Я. Ісаєвича (2003), назвало ці території та місто на них короткою формою прикметника «чървьный»/«чърмьный» — «Чървьнь». Водночас учений стверджував, що проблема етнічної ідентичності населення регіону і питання їхнього політичного підпорядкування лежать у різних площинах: на його думку, городяни Червеня й інших місцевостей були східними слов'янами (можливо, дулібами чи хорватами, які потрапили у сферу політичних впливів «залежних від Чехії» лендзян/«ляхів», проти яких були спрямовані походи Володимира Святославича та його наступників). Лендзяни попередньо, можливо, вже були підданими Русі, отже, князь просто повернув собі колишній кордон власної держави. Натомість Ю. Діба та І. Мицько (2014) взагалі відкинули версію походу на «ляхів» 981 р., стверджуючи, що Червенські гради й цілий регіон були руськими, а відповідний літописний уривок підроблено на вимогу «прошведськи настроєного князя Мстислава-Гарольда Володимировича у 1118 р.», який мав власну політичну візію пограничних земель та їхньої колишньої належності. Зрозуміло, однак, що повністю відтворити етнічно-політичні процеси на території Червеня й Червенських городів у X ст. нині важко.

У добу княжої Русі історичні долі різних частин Карпатського регіону склалися по-різному. Частина територій, про які літопис згадував у контексті Червенської землі, стали руськими князівствами, що опинилися під владою Ростиславичів, а згодом Романовичів. Тут виникло Галицьке князівство (Галицька земля з городами/містами Галичем та Коломиєю, про яку літопис розповідає в контексті розвитку промислів, зокрема «коломийського» солеваріння. Впливи Галича, очевидно, також сягали пізнішої Буковини й Молдово-Влахії). Натомість Перемишльське князівство охоплювало території, які нині називають наддністрянськими, надсянськими та лемківськими (Самбір, Перемишль, Сянок, що стали місцевими осередками політичного впливу, книжної культури та мистецтва). За часів Романа Мстиславича та Романовичів ці землі, разом із волинськими та холмськими, формували впливову державу Романовичів, яку згодом стали називати Галицько-Волинською (Володимирською) чи Волинсько-Галицькою. У XIII ст., за часів короля Данила й Василька Романовичів, вона розповсюдила впливи на інші руські землі, зокрема й на Київ. При цьому, за винятком окремих городищ (таких як Тухля, що існувала вже орієнтовно з X ст.), основна частина руських поселень була низинною, не гірською. Однак, можливо, саме в горах або в підгір'ї розміщувалися релігійні й культурні центри — руські монастирі, про які йдеться у літописі [38, с. 54].

Складнішою була доля тих земель, які згодом називали Угорською/Підкарпатською Руссю/Закарпаттям. Вони опинилися в складі Угорського ко-

ролівства, що претендувало й на Галицькі землі. Соціальне становище та етнополітична ідентифікація «русі» та Русі в Угорському королівстві, як показує відповідне дослідження М. Волощука (2014), були непростими. Водночас руськість Карпат була зафіксована й угорською історичною пам'яттю середніх віків. Анонімна угорська «Gesta Hungarorum» передає розповідь про те, що угорські володарі вимушені були відвойовувати закарпатські землі від їхнього володаря — легендарного князя Лаборця. Звідси й пізніший образ цього князя, який на чолі білих хорватів нібито опановує закарпатську землю та засновує Ужгород, який поширювала також і галицька українська літературна традиція [34, с. 21]. Так чи інакше, на думку дослідників, зокрема П. Пеняка (2012), у випадку Закарпаття йшлося не просто про початково слов'янські території, що опинилися в державі Арпадів, але й, імовірно, про землі, які на початках княжої доби також перебували під політичним та культурним впливом Русі. Відносини між руськими володарями Карпат та угорськими правителями цих територій розвивалися за моделлю контактів і конфронтацій, зокрема й щодо кордонів. Як зауважував ще Михайло Грушевський, у 1278—1281 рр. князь і король Лев Данилович імовірно опанував жупу Берег/Берегове (м. Ломпертсас) та намагався поширити владу на сусідні жупи. Існує також припущення, котре висловив ще Василь Пачовський, що навіть герб м. Берегового міг бути генетично пов'язаний із галицькою княжою геральдичною традицією: «З тої пори місто Берегове має український герб галицького Львова» [34, с. 28]. Галицькі й Волинські землі стали одним із основних джерел розповсюдження не лише руської політичної влади, а й (через формування церковної ієрархії, зокрема Галицької/Львівської та Перемишльської єпархій) київської християнської традиції, матеріальної культури, мистецтва, архітектури і кириличної книжності у Карпатському регіоні. Вплив цієї традиції дослідники бачать і в архітектурі княжого Галича та Перемишля, і в розповсюдженні богослужбової літератури (Крилоське/Галицьке Євангеліє 1144 р.), і у кирилівських написах із закарпатських територій [38, с. 45]

Однак і до, і після монгольської навали на території Закарпаття як складової Угорського королівства існував свій поділ на комітати, де життя формувалося довкола замків (включно з Унгваром/Ужгородом). Вони репрезентували владу угорських еліт та стали осередками розповсюдження угорської культури в краї. Саме тому О. Мицюк у нарисах з історії краю (1936) формував уявлення про локальний соціум середньовічного Закарпаття на підставі популярної у міжвоєнний час класової ієрархії феодального суспільства: «Світські й духовні пани вгорі суспільства», всередині — «вільна трудова людність», далі — «наростаюча група кріпосних селян...». Натомість, наголошував він, «селянська людність дорогою насильства опинилася на землях можновладців і продовжувала підтримувати зв'язок з землею на основах громадського звичаєвого права» [27, с. 39, 54].

Натомість культура княжої Галичини, Прикарпаття загалом була руською й церковнослов'янською за мовною формою та (пост)візантійською

за змістом. При цьому зрозуміло, що процес формування давньої руської мови, що була наслідком інтеграції в Руську державу, не поглинав локальних діалектних особливостей. Як показав свого часу (1961) Антон Генсьорський у спеціальному дослідженні, Галицько-Волинський літопис (чи галицько-волинська частина більшого літописного зводу) відображав не лише риси давньоруської і церковнослов'янської мов, але й південно-західних діалектів тої мови, яку згодом назвали українською і яка формувалася також і в Прикарпатті та Карпатах. (Окремі, зафіксовані тут, лексеми відповідали тим, які зафіксував Дмитро Бандрівський у бойківських говірках нинішнього Підбузького району на Львівщині у 1950-х рр.). З іншого боку, як вказував ще Іларіон Свенціцький у 1913 р., бойківський говір с. Бітля на Турчанщині фіксував давні мовні рефлекси (навіть такі, як специфічне відображення давнього *ъ* у фонетичній системі селян, що могло б гіпотетично реконструювати його давню вимову). Це засвідчує своєю чергою специфіку мовної ідентичності жителів регіону, що відображала попередні й вплинула на майбутні етапи розвитку його культури. Невипадково бойківський, лемківський і гуцульський говори та культурні простори загалом відносять до найдавніших на тлі загальноукраїнських процесів.

Книжна культура Карпатського регіону у давньоруський/давньоукраїнський період була переважно культурою городів/міст та княжих еліт: про народну міську культуру та про реалії життя селян княжої доби нині можна лише здогадуватися. У загальних рисах літопис, як зазначив І. Крип'якевич (1984, 1999), також відобразив суспільні ніші місцевого руського соціуму: в його центрі — князь і дружина, бояри, священники (попи) та владики, «дворові слуги», а також «прості люди», проста чадь, — переважно містичі чи городяни. Про селян («людей») літопис не повідомляє майже нічого, окрім того, що вони, очевидно, мали виконувати повинності (працювати на князя). Загалом же, на карпатських землях йшлося про місцевий варіант середньовічного суспільства, яке в західноєвропейській практиці назвали феодалізмом. У містах/городищах розвивалися промисли (наприклад, гончарство, ковальство) та торгівля. З іншого боку, на думку І. Крип'якевича, відгомонам відносин княжої доби могли бути пізніші згадки про «дворища»/селянські господарства, названі іменами їхніх давніх власників. Знаками існування сільських чи напівсільських спільнот княжого часу є, очевидно, й залишки давньоруських городищ на території Бойківщини (наприклад, нинішні села Ступниця, Городище, Тур'є, Лопушанка, Спас), натомість міста/городи (як Галич, Сянок чи Самбір) були джерелами розповсюдження руської релігійної та світської влади, слугували оборонними форпостами.

Напад монголів, міжусобні війни, політичне послаблення Русі зумовили у 1340-х рр. занепад княжої Галичини й Волині, інкорпорування цих земель до Польського королівства, згодом — до Речі Посполитої. Це означало поступове скасування адміністративно-правових атрибутів колишньої руської державності. Руські князі території Карпатського регіону опинилися, зокрема,

Зміст

Вступ (С. Павлюк)	3
Українські Карпати: історія, культура, ідентичність (Р. Голик)	10
Антропологічні особливості (С. Сегеда)	54
Міграція з Бойківщини, Лемківщини і Гуцульщини (остання третина ХІХ — перша половина ХХ ст.) (П. Чорній)	66
Громадський побут бойків, гуцулів та лемків (Г. Горинь, В. Конопка)	80
Традиційні знання (С. Павлюк)	95
Етнопедагогіка (Є. Сявак)	105
Дерев'яні церкви українців Карпат (Я. Тарас)	116
Традиційний транспорт (М. Глушко)	194
Скотарство українців Карпат (А. Зюбровський, М. Тиводар)	219

БОЙКИ

Етнографічні межі (Ю. Гошко)	241
Особливості ландшафту (Р. Кирчів)	245
Походження етнографічної назви (М. Худаш, М. Демчук)	249
Рільництво (С. Павлюк)	254
Бджільництво (У. Мовна)	269
Народна архітектура (поселення, садиба, житло, господарське будівництво, промислові та громадські споруди села) (Р. Радович)	280
Інтер'єр народного житла (В. Сивак)	309
Традиційне вбрання (Г. Стельмащук)	333
Народне харчування (Т. Гонтар, А. Зюбровський)	346
Сім'я та сімейний побут (Ю. Гошко, Н. Здоровега, Є. Сявак)	359
Звичаєве право (Ю. Гошко, В. Конопка)	367
Календарна обрядовість (В. Конопка)	380
Народна медицина та ветеринарія (Т. Файник)	394
Фольклор (Р. Кирчів, О. Кузьменко)	401

Ткацтво (<i>О. Никорак</i>)	429
Вишивка (<i>Т. Куцир</i>)	442
Вибійка (<i>Р. Дутка</i>)	453
В'язання. Мереживо (<i>О. Козакевич</i>)	460
Вироби з дерева (<i>О. Болюк</i>)	475
Кераміка (<i>Г. Івашків</i>)	486
Вироби з металу (<i>С. Боньковська</i>)	503
Вироби зі шкіри (<i>Г. Горинь, О. Сапеляк</i>)	518
Писанка (<i>О. Олійник</i>)	529
Вироби з бісеру (<i>О. Федорчук</i>)	537
Вироби з тіста (<i>Л. Герус</i>)	545
Малярство (<i>О. Шпак</i>)	551
Авторський колектив	571